

eseje

V zajatí štruktúry trópov (Nad knihou *Tropika diskurzu* Haydena Whita)

Martin Vašš

Americký historik a teoretik kultúry Hayden White¹ si nepochybne zasluhuje pozornosť, resp. jeho diela sú obohacujúce pri teoretickom uvažovaní nad prácou historika. V rámci tohto textu sa chcem venovať teoretickej reflexii jeho druhej významnej práce *Tropika diskurzu* (1978)², ktorá vyšla po jeho prvej a zároveň kultovej knihe historického narativizmu *Metahistória* (1973)³. V práci *Tropika diskurzu* je dielo historiografie prezentované ako verbálna štruktúra vo forme naratívneho prozaického diskurzu.⁴ Analýzu diskurzu oprel o štrukturalistickú a postštrukturalistickú teóriu textu, ktoré sú postavené na disparitnosti medzi rečou a významom.⁵ Podľa týchto prístupov diskurz vždy „skĺzava“ od informácií (faktov) k štruktúram vedomia, s ktorých pomocou sa snažíme informácie (fakty) pochopiť. Fakty sa však často vzpierajú súdržnosti obrazu, do ktorého ich chceme vtesnať. V tejto situácii prichádza podľa Whita na pomoc tropika.⁶ Trópy v tejto súvislosti môžeme vnímať ako deviáciu od doslovného alebo konvenčného („správneho“) používania jazyka. Vo vzťahu k tvorbe diskurzu je podstatné, že práve trópy pomocou asociácie navodzujú vzťahy medzi konceptmi, u ktorých sa žiadne spojenie nepredpokladá. Diskurz tak

¹ Hayden White sa narodil v malom meste Martin v štáte Tennessee v roku 1928, najprv bol asistentom na Waynevej štátnej univerzite v Detroit (1955-1958), potom bol odborným asistentom, docentom, profesorom a vedúcim katedry histórie na Rochesterskej univerzite v štáte New York. Vrcholné tvorivé obdobie Whita začína jeho profesúrou na Kalifornskej univerzite (1968-1973), počas ktorého napísal aj svoje prvé a prelomové dielo *Metahistória*, v ktorom spája teóriu dejín s estetickými a literárno-vedeckými reflexiami.

² V origináli ako: WHITE Hayden. *Tropics of Discourse, Essays in Cultural Criticism*. Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 1978.

³ V origináli ako: WHITE Hayden. *Metahistory: The historical Imagination in Nineteenth-Century Europe*. Baltimore : The Johns Hopkins University Press, 1973. Metahistória sa bežne vníma ako kniha, ktorá podnietila historickú disciplínu, aby sa na historiografiu pozerala ako na formu literatúry. Metahistória sa dokonca pokladá za „manuál tropológie“ pre historikov a literárnych teoretikov. White sa vďaka tomuto dielu začal vnímať ako jeden z kľúčových predstaviteľov narativizmu. PAUL, Herman. Metahistorické prefigurácie: nová interpretácia tropológie Haydena Whita. In *Forum Historiae*, 2009, roč. 3, č. 2, s. 2, [online]. Dostupné na internete: <http://www.forumhistoriae.sk/FH2_2009/texty_2_2009/paul.pdf>

⁴ HORVÁTH, Tomáš. *Rétorika histórie*. Bratislava : Veda, 2002, s. 52.

⁵ WHITE, Hayden. *Tropika diskurzu*. Praha : Karolinum, 2010, s. 9.

⁶ *Tamže*, s. 10.

s využitím prvkov tropiky nadobúda väčšiu adekvátnosť vo vzťahu k percipientovi.⁷ Pre Whitovo chápanie historiografie bola preto vždy kľúčovou tropologická teória diskurzu.⁸

Vo vzťahu k trópu je zaujímavý aj názor Harolda Blooma, podľa ktorého sa tróp dá vnímať ako obranný mechanizmus proti doslovnému významu v diskurze. Bloom totiž chápal trópy ako analogické javy k obranným mechanizmom ega proti predtuche smrti.⁹ Práve nechť k doslovnému významu k diskurzu je pre Whita rozhodujúcim motívom pre hľadanie, resp. demaskovanie iných štruktúr, ktoré môžeme vidieť v diskurze. Tróp je totiž vždy odchýlkou od jedného možného významu a White ich povýšil dokonca na „*dušu diskurzu*“, na mechanizmy, bez ktorých diskurz nemôže byť funkčný a efektívny. Diskurz je v skutočnosti procesom vedomia, v ktorom sú fenomény pocitované vo svojich podstatných rysoch ako uchopené. Diskurz je nerozlučne spojený s chápaním, ktoré je procesom, pri ktorom sa z neznámeho stáva dôverne známe.¹⁰ White práve v procese chápania identifikuje figuratívny pohyb, ktorý sa odohráva na základe hlavných trópov: metafory, metonýmie, synekdochy a irónie.¹¹ White bol presvedčený, že existuje akýsi archetypálny vzorec pre tropologickú konštrukciu skúsenostných polí.¹² Trópy metafory, metonýmie, synekdochy a irónie sú tak používané pri utváraní diskurzu. V kontexte reflexie jeho tropologickej teórie diskurzu je vo vzťahu k metafore zaujímavým najmä názor, že metaforické vedenie je možno primitívnou formou vedenia v ontogenéze ľudského vedenia. Tento pohľad tak možno vrhá viac svetla na procesy, resp. mechanizmy, prostredníctvom ktorých ľudské vedomie využíva na kódovanie fenoménov zvonka.

Výroky sú predovšetkým metafory, pretože každá vec a každá jej skúsenosť môže byť vzťahovaná k inej veci či skúsenosti na základe analógie alebo podobnosti. Pri výrokoch všetky veci zdieľajú nejaký spoločný atribút. Tróp metonýmie je zase prítomný v štatistických reprezentáciach, ktoré sú konštruované jej spôsobom. Metonýmia je prítomná ako spôsob moderného vedeckého diskurzu, ktorý ignoruje podobnosť vzťahov ako zdroj omylov a preferuje náhodnosť vzťahov ako zdroj reduktívnosti modernej vedy.¹³ Na vyššom stupni sa nachádza ironické, sebareflexívne chápanie. Tróp synekdochy dáva dohromady entity ako prvky totality zdieľajúce podstatne rovnaký charakter. Pri uvažovaní nad tropologickou

⁷ WHITE, ref. 1, s. 10 -11.

⁸ DOMAŇSKA Ewa. *Intelektuálna biografía Haydena Whita. Úvod do problematiky*. In *Forum Historiae*, 2009, roč. 3, č. 2, s. 2 [online]. Dostupné na internete: <http://www.forumhistoriae.sk/FH2_2009/texty_2_2009/domanska.pdf>

⁹ WHITE, ref. 1, s. 11.

¹⁰ *Tamže*, s. 14.

¹¹ *Tamže*, ref. 1, s. 15.

¹² *Tamže*, ref. 1.

¹³ Najlepšie to vidieť na „histórii prírody“ Charlesa Darwina *O pôvode druhov*. *Tamže*, s. 164-165.

teóriou diskurzu je podstatná navyše aj skutočnosť, že pri jej uplatňovaní dochádza k stieraniu rozdielov medzi imagináciou a myslením prostredníctvom reči. Zarážajúca je svojím spôsobom aj téza, že nejde ani tak o voľbu medzi objektivitou a pokrivením, ale skôr medzi rôznymi stratégiami pre konštitúciu reality v myslení. Uvedené charakteristiky mu poslúžili k uzáveru, že spoločenskovedné disciplíny nemôžu dosiahnuť taký spôsob vedeckého poznania, ako prírodné vedy.

Historik podľa neho totiž okrem analytických metód používa aj intuitívne metódy. Navyše forma historickej narácie je diktovaná samotným historickým materiálom. White nemá veľmi pozitívny postoj ku konzervatívnemu chápaniu historiografie a zastáva názor, že od polovice 19. storočia väčšina historikov volí radšej vedomú metodologickú naivitu. V tomto smere je pre neho typické poukazovanie na postoj modernej literatúry k historiografii, ktorý sa vyznačuje nepriateľstvom. Odhaľuje nezávideniahodnú pozíciu historickej vedy, na ktorú útočia nielen zo strany zástupcov „exaktných“ prírodných vied, ale aj zo strany umelcov. Vedci vyčítajú historikom zlyhania metódy alebo intelektu a umelci ho obviňujú z nedostatku citu a vôle. Napr. Fridrich Nietzsche doslova nenávidel históriu, pretože podľa neho prebúdza v ľuďoch voyeurizmus a pocit, že sú neskorými príchodiacimi do sveta, v ktorom „*všetko čo stálo za to, bolo už urobené*“. Opozícia medzi umeleckým vnímaním a historickým vedením začala už v 19. storočí a svojich pokračovateľov našla v podobe nacistov a existencialistov, ktorí sa vyznačovali anti-historickým postojom. Kládli otázku, nie ako by sa mala história študovať, ale či by sa vôbec mala študovať.

Podľa Whita je bremenom súčasného historika obnoviť dôstojnosť historickej vedy na takom základe, aby vyhovoval cieľom a účelom intelektuálnej komunity ako takej. Prvým krokom by malo byť uznanie oprávnenosti súčasnej vzbury proti minulosti. Kritika historikov, že študujú minulosť je podľa neho oprávnená preto, že ju študujú zastaranou metódou objektivnosti. Podľa neho za to môže aj dogma, že historický text musí obvyklým chronologicky usporiadaným rozprávať nejaký príbeh. Rovnako odmieta aj predstavu o jedinom správnom pohľade na študovaný predmet a naopak zastáva názor, že môže byť množstvo správnych pohľadov. Historik je nútený svoje materiály nejako interpretovať už tým, že niektoré vynechá ako nepodstatné. Chýbajúce fakty historik vyplňa dohadmi a špekuláciami, čo pre Whita znamená, že historická narácia je kombináciou adekvátne a neadekvátne vysvetlených udalostí. Túto špekulatívnosť demonštroval na príklade klasikov Hegla, Marxa, Spenglera a Toynbeeho, ktorí síce podávajú zaujímavé interpretácie histórie, ale v skutočnosti nie výklady histórie. White odmieta aj Rankeovský prístup, postavený na teórii „historikovho nevinného oka“, teda na viere v možnosť absolútnej objektivnosti

historika pri historickej narácii. Tu práve spočíva základný rozdiel medzi pozitivistickým a narativistickým výkladom. Pozitivismus so svojou požiadavkou objektívneho poznania faktov sa začal totiž zaoberať problémami historického poznania, pričom „vypustil“ problém písania textu historiografie, písanie sa stalo neutrálnym médiom, cez ktoré bolo možné uchopiť historickú skutočnosť.¹⁴

Pre narativistický pohľad je typické prirovnanie, že historik vysvetľuje dané historické procesy spôsobom, akým postupuje športový novinár – píše o nich, až keď sa hra skončila. Odhalením prvkov dokončenej hry, ich usporiadaním do časovej osnovy a ich postupné rozvinutie pred očami čitateľa, historik realizuje ich aktualizáciu sledovateľnú spôsobom, akým ich nešlo sledovať v dobe, keď sa tieto udalosti skutočne stali. Claude L. Strauss to rozvíjal do takej dimenzie, že historické fakty nie sú historikovi dané, ale sú konštituované samotným historikom prostredníctvom abstrakcie.¹⁵ Fakty sú tak vyberané pre účely historickej narácie, čo Straussa doviedlo ku konštatovaniu, že história nie je nikdy iba história, ale história pre niečo.¹⁶

Karl Mannheim tvrdil, že v spoločenských vedách platí pravidlo, že čo je pre jedného veda, je pre druhého ideológia.¹⁷ Robin G. Collingwood ide ešte ďalej a tvrdí, že bez konštruktívnej imaginácie nie je možné vytvoriť žiadnu historickú naráciu. Benedetto Croce tiež zastáva názor, že charakter interpretácie je bytostne tropologický. White sa zaoberá aj otázkou, aký je epistemologický status historického výkladu oproti ostatným typom výkladu. Podľa spomínaného Collingwooda je historik predovšetkým rozprávač príbehov, ktorý je schopný vytvoriť zo zhluku faktov, ktoré sami osebe nedávajú žiadny zmysel, historický príbeh. Používa pri tom konštruktívnu imagináciu. White zastáva názor, že väčšina historických sekvencií môže byť podaná niekoľkými rôznymi spôsobmi, môže byť ponúknuté ich rôzne interpretácie a môžu sa im priradiť rôzne významy. Ako príklad uvádza Julesa Micheleta a Alexisa de Tocquevillea, ktorí podľa neho pri opise francúzskej revolúcie hľadali rôzne druhy faktov, pretože chceli rozprávať rôzne príbehy. V tomto zmysle poukazuje na dôležitosť perspektívy pohľadu historika, ktorý môže historickú udalosť posúvať do rôznych spôsobov ich prípadnej percepcie. White preto tvrdí, že nie je možné reprodukovat' historické štruktúry a procesy adekvátne. Historické rozprávanie tak nie je len reprodukciovou, ale rovnako aj komplexom symbolov.

¹⁴ HORVÁTH, *Rétorika histórie*, ref. 99, s. 55.

¹⁵ WHITE, ref. 1, s. 117.

¹⁶ *Tamže*, s. 133.

¹⁷ MANNHEIM, Karl. *Ideologie a utopie*. Bratislava : Archa, 1991, s. 132.

V tejto súvislosti poukazuje na podobnosť historických dokumentov a literárnych textov, ktoré sú z hľadiska štúdia rovnako „temné“. Demaskoval aj vzťah medzi analyzovanou minulosťou a historickými dielami produkovanými analýzou dokumentov, ktorý je postavený na paradoxe, že čím viac toho vieme o minulosti, tým ťažšie je dosiahnuť jej zovšeobecnenie, resp. syntézu. White je známy jeho poukazovaním na literárnosť historických diel. Túto súvislosť demonštruje na dielach historikov 19. storočia, ktoré sú podľa neho fundamentálne literárneho charakteru. Ako argument ich beletristickej formy uvádza nemožnosť ich faktického vyvrátenia, podobne ako je tomu v beletrii.¹⁸ Vzťah medzi príbehom a historickým diskurzom je podľa neho postavený na skúsenosti, že žiadny súbor udalostí, ktoré sú obsiahnuté v historických prameňoch, nie je dokončeným príbehom. Analógia sa mu črtá v ľudskom živote: nežijeme príbehy, aj keď svojím životom dodávame význam tým, že ich retrospektívne do príbehu utvárame.

Tu sa opäť vynára uhol pohľadu Claudea L. Straussa, ktorý hovorí, že komplexný príbeh o minulosti môžeme skonštruovať iba vtedy, keď sa rozhodneme vzdať sa jednej či viac oblastí faktov, ktoré sa nám počas výskumu ponúkajú. Celková súdržnosť akejkoľvek skupiny historických faktov je tak súdržnosťou príbehu. Podstatné je, že historik sa nemôže na vlastné oči presvedčiť, či historické štruktúry a procesy reprodukoval vo svojom rozprávaní adekvátne.¹⁹ Cudzosť, s akou sa udalosť vyskytuje v dokumente historika inšpiruje vytvoriť model minulej udalosti alebo procesu, ktorý má vysvetľovať. Historická narácia sa okrem toho podľa Whita pohybuje medzi udalosťami, o ktorých píše a pred-žánrovými (archetypálnymi) štruktúrami, ktoré majú v našej kultúre obdarit' neznáme udalosti zmyslom. Historická narácia je tak akousi predĺženou metaforou, pretože ako symbolická štruktúra opisované udalosti reprodukuje a nepredstavuje veci, na ktoré poukazuje, ale iba vyvoláva v mysli obrazy vecí, ktoré indikuje. Historické texty v takomto chápaní vystupujú ako symbolické štruktúry, ktoré pripodobňujú opisované udalosti k nejakej forme, ktorá je známa z literárnej tradície.²⁰ Historik tak má vždy možnosť alternatív pri objavovaní rôznych dejových štruktúr, ktoré môže použiť na prisúdenie významov historickým udalostiam.²¹

Pokiaľ nás chce historik oboznámiť s niečím neznámym, nemôže podľa Whita používať technický, ale figuratívny jazyk; a to primárne z dôvodu, že história nedisponuje všeobecne uznávanou technickou terminológiou, čo znamená, že historik ku kódovaniu a komunikácii používa jazyk všeobecne vzdelaného človeka, pri čom všeobecne

¹⁸ WHITE, ref. 1, s. 125.

¹⁹ *Tamže*, s. 113.

²⁰ *Tamže*, s. 117.

²¹ *Tamže*, s. 118.

pochopiteľnými na priblíženie neznámej minulosti sú techniky figuratívneho jazyka (metafora, metonýmia, synekdocha a irónia).²² Spoločným znakom histórie a literatúry (román) je rozpoznávanie formy, ktorou vedomie konštituuje svet, čo znamená, že aj v historiografii je prítomný prvok fikcie, čím však nechce degradovať historiografiu na úroveň propagandy alebo ideológie, ale naopak, chce ľahšie identifikovať fiktívny prvok v dielach historikov, s ktorými nemusíme súhlasiť, pretože len málokedy vnímame tento prvok vo vlastnom diele.²³ Okrem dvoch rovín faktov a interpretácie v historickom diskurze, ktoré White charakterizoval ako povrch historického diskurzu, identifikoval ešte tretiu, figuratívnu rovinu, ktorá odkazuje k hlbšiemu, štruktúrnemu významu.²⁴

Figuratívny prvok je tak vytesnený do vnútra diskurzu, kde nadobúda vágny tvar vo vedomí čitateľa a slúži ako základ, na ktorom sa dajú kombinovať fakty a vysvetlenia vo vzťahu vzájomnej adekvátnosti.²⁵ Preto White hovorí o metaforickom, metonymickom, synekdochickom a ironickom spôsobe, resp. druhu historického diskurzu.²⁶ Práve preto, že tieto spôsoby korešponujú so spôsobmi čitateľského jazykového úzu, poskytujú základ pre komunikáciu a pochopenie významu medzi rôznymi skupinami a školami historikov na jednej strane a medzi rôznymi skupinami čitateľov na druhej strane. Whitovi však primárne nejde o charakter udalostí v historiografii a literatúre, t. j. či ide o realitu alebo fikciu, ale ide mu hlavne o prekrývanie diskurzov historiografie a literatúry.²⁷ Kompozícia diskurzu u historikov a románopiscov je pri opise udalostí z formálneho hľadiska často rovnaká. Pokiaľ sa na historické texty a romány budeme pozerat' ako na verbálne artefakty, z čisto formálneho hľadiska sú nerozoznatelné, obidva typy textov sa totiž usilujú podať verbálny obraz skutočnosti.²⁸

To znamená, že na otázku, či písanie histórie je identické s písaním fikcie, alebo či existujú štrukturálne rozdiely v ich samotnom písaní, White sa prikláňa k alternatíve, že keď sa na histórie a romány pozeráme ako na verbálne artefakty, sú od seba neodlíšiteľné.²⁹ Nemôžeme ich jednoducho rozlíšiť na formálnych základoch, pokiaľ k nim nepristupujeme so špecifickými vopred danými názormi ohľadne druhov právd, ktorými sa údajne každý z týchto textov zaoberá.³⁰ Historici 19. storočia si neuvedomovali, že fakty nehovoria sami

²² WHITE, ref. 1, s. 121.

²³ *Tamže*, s. 127.

²⁴ *Tamže*, 141.

²⁵ *Tamže*, 147.

²⁶ *Tamže*, s. 148.

²⁷ *Tamže*, s. 153.

²⁸ *Tamže*, s. 154.

²⁹ HORVÁTH, ref. 99, s. 53.

³⁰ WHITE Hayden. *Fikcia faktickej reprezentácie*. In *Slovenská literatúra*, 1998, č. 3, s. 186.

za seba, ale že za ne hovorí historik a utvára fragmenty minulosti do celku, ktorého integrita je diskurzívna.³¹ Vo vzťahu k historickému výkladu zohráva dôležitú úlohu rovnako špecifická ideologická pozícia historika, ktorá môže byť buď anarchistická, radikálna, liberálna alebo konzervatívna.³² Historiografia sa tak podľa Whita nachádza v zlom stave práve preto, že zabudla na svoj pôvod v literárnej imaginácii.³³

Teoretický model Whita na základe aplikácie štruktúry trópov a jeho obmedzenia sa najviac prejavili najmä pri jeho interpretácii postštrukturalistického myslenia, keď skresľuje základné rysy myslenia Michaela Foucaulta a stráca aj hlbší kontakt pri jeho reflexii prác Jacquesa Derridu, Paula Ricœra a najmä prác Gillesa Deleuzea *Diferencia a opakovanie* (1968) a *Logika zmyslu* (1969).³⁴ Whitov metodologický prístup sa práve tu ukazuje ako značne problematický, najmä pre jednoduchosť jeho štruktúrného modelu, ktorá sa nakoniec pre jeho autora stáva pascou, nakoľko na postštrukturalistov mu akosi nestačí dych. Na Whitovom prípade a najmä v diele *Tropika diskurzu* môžeme vidieť, aké výhody a aké nástrahy so sebou prináša interdisciplinarita pre historika a zároveň teoretika. Jeho enormná snaha cez štruktúrny model trópov interpretovať práce všetkých historikov sa ukázala ako na jednej strane podnetná a čiastočne verifikovateľná, ale na druhej strane ho posunula viac do úlohy literárneho vedca ako historika. Svedčí o tom aj skutočnosť, že zatiaľ čo jeho prvé dielo *Metahistória* recenzovalo a citovalo 40% historikov, v prípade *Tropiky diskurzu* to bolo už len 15%.³⁵

To potvrdzuje, že Whitova autorita v jeho materskej disciplíne začala práve dielom *Tropika diskurzu* upadať, zrejme z dôvodu, že jeho model sa po počiatocnom boome v historickej obci relatívne rýchlo vyčerpal a navyše ho vzdialil jeho vlastnej disciplíne. Príliš veľa interdisciplinarity je zrejme viac na škodu ako na úžitok, no s mierou môže byť veľmi prospešná (akurát nájst' tú mieru je najväčší problém), resp. historik by nikdy nemal stratiť primárny kontakt s vlastnou disciplínou. To však nič neuberá na skutočnosti, že Whitov tropologický model diskurzu je v mnohých ohľadoch inšpiratívny a umožňuje nám lepšie pochopiť spôsoby tvorby historického diskurzu.

VAŠŠ, Martin. *V zajatí štruktúry trópov. (Nad knihou Tropika diskurzu Haydena Whita)*. In *Štúdie o minulosti Slovenska a sveta*. Historia nova I – 2010 – 2. Bratislava : Stimul, 2011, s. 164-170. [online] Dostupné na internete: <http://www.fphil.uniba.sk/fileadmin/user_upload/editors/ksd/HinoI-2010-2.pdf>

³¹ WHITE, ref. 1, s. 158.

³² *Tamže*, s. 162.

³³ *Tamže*, s. 128.

³⁴ *Tamže*, s. 358.

³⁵ *Tamže*, s. 344.